

Agata DOMACHOWSKA

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID: 0000-0002-8521-9399

Kształtowanie relacji państwo–diaspora: przykład czarnogórski

Streszczenie: Celem artykułu jest dokonanie analizy relacji państwo–diaspora na przykładzie Czarnogóry. W literaturze przedmiotu zauważalny jest brak dogłębnych badań tego zjawiska. Czarnogóra stanowi interesujący przypadek ze względu na fakt, że liczba osób żyjących w diasporach jest porównywalna do liczby mieszkańców tego państwa. Artykuł składa się z czterech części. Pierwsza z nich stanowi przedstawienie rozważań teoretycznych na temat diaspor, ale także relacji państwo–diaspora. W kolejnej została pokrótce scharakteryzowana czarnogórska diaspora – jej historia, liczebność oraz kierunki emigracji. Trzecia część stanowi analizę kształtowanych przez Czarnogórę relacji z diasporą. Szczególną uwagę zwrócono na proces instytucjonalizacji owych stosunków. Artykuł kończy podsumowanie.

Słowa kluczowe: studia nad diasporą, Czarnogóra, czarnogórska diaspora, relacje diaspora–państwo, Balkany

Wprowadzenie

Problematyka artykułu dotyczy relacji państwo–diaspora na przykładzie czarnogórskim. Czarnogóra stanowi bowiem interesujący przypadek ze względu na fakt, iż liczba osób żyjących w diasporach jest porównywalna do liczby mieszkańców tego państwa. Jednocześnie zauważalny jest brak dogłębnych badań tego problemu. Zakres chronologiczny przeprowadzonej analizy obejmuje lata 2006–2018 – od momentu ogłoszenia przez Czarnogórę niepodległości aż do chwili obecnej. Niniejsze badanie ma zatem charakter studium przypadku.

Celem artykułu jest sprawdzenie w jaki dokładnie sposób państwo czarnogórskie kształtuje swe relacje z diasporą. Wysuwa się hipotezę, że państwo głównie przy wykorzystywaniu metod instytucjonalnych stara się budować stosunki z członkami diaspory. Badając powyższą problematykę, zasadne wydaje się postawienie kolejnych pytań, mianowicie:

jak definiowana jest diaspora na gruncie prawa czarnogórskiego?; kto tworzy czarnogórską diasporę?; jakie podmioty państwowe kształtują relacje z diasporą?; przy wykorzystaniu jakich metod państwo czarnogórskie stara się budować relacje z diasporą? W artykule zastosowano następujące metody badawcze: przede wszystkim instytucjonalno-prawną, analizę treści, analizę dyskursu (uwzględniając podejście krytycznej analizy dyskursu) oraz metodę decyzyjną. Badaniu zostały poddane zarówno źródła pierwotne (poszczególne akty prawne), jak i wtórne. Następnie, po zakończeniu etapu zbierania istotnych, z punktu widzenia badanego problemu, materiałów źródłowych, oprócz zastosowania powyższych metod, konieczne było wykorzystanie w przypadku danych statystycznych analizy ilościowej.

Niniejszy artykuł rozpoczyna się od omówienia i wyjaśnienia terminu diaspora oraz kategorii „relacja państwo–diaspora”. Następnie, w sposób syntetyczny została scharakteryzowana czarnogórska diaspora – wraz z uwzględnieniem opisu jej historii, liczebności, a także przedstawieniem różnych kierunków emigracji. Kolejna część stanowi analizę kształtowanych przez Czarnogórę relacji z diasporą. Szczególną uwagę zwrócono na proces instytucjonalizacji owych stosunków.

Wokół pojęcia diaspyry oraz relacji państwo–diaspora

W ostatnich trzech dekadach zauważalna jest intensyfikacja badań nad diasporą – jej liczebnością, wielkością i podejmowaną przez nią działalnością (Brah, 1996; Cohen, 1997; Clifford, 1994). Pojęcie diaspyry należy do tych nazw, które posiadają wiele znaczeń. W literaturze można znaleźć różne definicje tego terminu (zob. m.in. Cohen 1997; Bauböck 2010). Słowo to pochodzi z języka greckiego (*diaspeirō*) i powstało na podstawie tłumaczenia hebrajskiego słowa „galut”, („wygnanie”). To greckie słowo dosłownie oznacza „rozproszenie” i początkowo pojęcie diaspyry łączono z historią Żydów – tworzeniem przez nich kolonii poza terytorium Palestyny po ucieczce z Babilonii (Anteby-Yemini, Berthomière, 2005, s. 262). Natomiast w starożytnej Grecji oznaczało migrację oraz kolonizację. Należy także dodać, że za klasyczne przykłady diaspor uznaje się, poza tą żydowską, również diasporę ormiańską i grecką.

Dziś pojęcie diaspyry ma szeroki zakres i swym znaczeniem obejmuje całe społeczności imigrantów, uchodźców – członków danego narodu bądź grupy etnicznej, żyjących poza granicami miejsca swego pochodze-

nia. Osoby należące do danej diaspor są przede wszystkim przekonane o łączących ich więzach, podtrzymują odrębną, własną tożsamość przez kolejne pokolenia, a także zachowują związki ze swą ojczyzną oraz innymi członkami diaspor. Ponadto wykazują zdolność do mobilizacji, czyli podjęcia wspólnych działań politycznych. Cel owych działań może być związany zarówno z ojczyzną, jak i z dobrem samej diaspor. Nieodzowną cechą każdej diaspor jest państwo pochodzenia – nie może bowiem istnieć diaspora bez ojczyzny (Dufoix, 2008).

Należy dodać, że proces tworzenia się diaspor jest procesem ciągłym i nieskończonym. Prawie każda istniejąca współcześnie diaspora rozwinęła się dzięki różnym falom migracyjnym, które występowały w poszczególnych okresach. Z tego również powodu często terminy „diaspora” i „migracja” traktowane są jak synonimy i używane zamiennie. Są jednak badacze, którzy zwracają uwagę na istotne różnice pomiędzy diasporą a migracją. Zdaniem Olivera Bakewella nie wszyscy migranci stają się członkami diaspor, a także nie wszystkich członków diaspor (w szczególnie tych z drugiego czy trzeciego pokolenia) można określać jako migrantów, pomimo tego, że ich przodkowie mogli być migrantami (Taylor i in., 2014, s. 4).

W literaturze opisywane są różne typy diaspor. Wynika to z faktu, że ich tworzenie się nie jest procesem przebiegającym w każdym przypadku tak samo i może się różnić w zależności od danej grupy. Podstawowym rozróżnieniem jest podział na „stare” i „nowe” diaspor, utworzone w wyniku poszczególnych fal emigracyjnych. Najczęściej, mianem starych diaspor określa się te utworzone przed II wojną światową, a nowych – powstałe po II wojnie światowej (Gazsó, 2017, s. 68). Kolejna różnica wynika już z samych powodów, dla których dane grupy zdecydowały się na opuszczenie swej ojczyzny. Mianowicie możemy mówić o diasporach, które utworzono dobrowolnie lub z powodów gospodarczych czy też w wyniku przymusowego przesiedlenia (Gazsó, 2017, s. 68).

Badając diaspor, należy również dokonać analizy relacji, jakie występują pomiędzy nimi a ich ojczyznami – krajami pochodzenia (Collyer, 2014; Gamlen, 2008; Nielsen, 2003; Sheffer, 1986). Zauważalny jest wzrost zainteresowania państw zaangażowaniem diaspor w prowadzoną politykę. Jak podkreśla Gamlen, w latach 80. XX w. istniało zaledwie 15–20 państw, które w ramach swej struktury instytucjonalnej posiadały jakiegokolwiek ciało rządowe czy też instytucję odpowiedzialną za prowadzenie współpracy z diasporą. Natomiast w 2014 r. już połowa państw posiadała tego typu instytucje (Kovács, 2017, s. 93).

Tworząc model idealny relacji pomiędzy państwem pochodzenia a diasporą, można uznać, że stosunki te rozciągają się od ścisłej współpracy aż do braku współpracy. Rodzaj relacji wynika z wielu elementów, poczynając od historii migracji, powodów migracji, kierunków migracji czy też sytuacji społeczno-politycznej oraz gospodarczej w kraju pochodzenia. Nie należy zapominać także o tym, że zarówno diaspora, jak i państwo pochodzenia mogą mieć różne motywy, aby kształtować współpracę.

Gamlen (2008) wyróżnia dwa rodzaje działań prowadzonych przez państwo wobec diaspor: 1) budowanie diaspor i 2) integrowanie diaspor. Pierwsze z nich zakłada nawiązanie kontaktu z członkami diaspor, a następnie rozpoczęcie budowania sieci wzajemnych powiązań (poprzez te kontakty). Natomiast drugi typ działań zakłada podjęcie próby zorganizowania diaspor oraz włączenie jej w prawno-instytucjonalny system państwa pochodzenia. Co więcej, cel polityki prowadzonej przez państwo określony został przez Gamlena jako wciągnięcie diaspor w „sieć praw i obowiązków”. Oznacza to zarówno nadanie jej określonych praw (np. wyborczych), jak i nałożenia obowiązków (np. promowania państwa pochodzenia poza granicami) (Lesińska, 2015, s. 10).

Uznanie podmiotowości diaspor i włączenie jej w różnorodne relacje z państwem pochodzenia wiąże się ponadto z redefinicją koncepcji wspólnoty politycznej jako nieograniczonej granicami terytorialnymi państwa i obejmującej także tych, którzy przebywają fizycznie poza krajem. Budowanie diaspor jest podobne zatem do procesu narodotwórczego (*nation-building process*). Zakłada ono tworzenie i podtrzymywanie powiązań pomiędzy członkami diaspor a państwem pochodzenia w celu wzmocnienia wspólnej tożsamości (Collyer, 2014, s. 56).

Analizując działania podejmowane przez diasporę, należy podkreślić, że mogą w nie być zaangażowane różne podmioty, np. pojedyncze jednostki, rodziny czy też organizacje oraz stowarzyszenia utworzone przez diasporę. Co więcej, relacje na linii państwo–diaspora kształtowane są poprzez formalne lub nieformalne sieci powiązań. Zaangażowanie diaspor może również przybierać wielorakie formy (finansowe/pozafinansowe) i być skierowane do realizacji odmiennych celów (np. rozwój gospodarki, turystyki, kultury). Zatem diaspora podejmuje działania na rzecz swego kraju pochodzenia poprzez np. przysyłanie środków pieniężnych poszczególnym stowarzyszeniom czy organizacjom pozarządowym, popieranie partii politycznych, czy też przekazywanie wsparcia dla kampanii organizowanych przez władze – zarówno na poziomie krajowym, jak i międzynarodowym (Lainer-Vos, 2010, s. 899). Nie należy przy tym

zapominać, że diaspora może kierować się również chęcią realizacji swoich własnych interesów.

Coraz częściej zwraca się szczególną uwagę na rolę diaspery w inwestowaniu w kraju pochodzenia (Williams, 2018, s. 3). Przesyła ona bowiem znaczące sumy pieniędzy swoim rodzinom, krewnym czy przyjaciółom, przez co wpływa po części również na stan gospodarki ojczyzny. Wynika to często z poczucia moralnego obowiązku członków diaspery.

Diaspora odgrywa też czasem rolę lobbysty oraz adwokata swojej ojczyzny. Należy jednak dodać, że podejmowane przez nią działania nie muszą być zawsze konstruktywne – mogą być także źródłem konfliktu (Shain, 2010, s. 128). Ponadto diaspora może być zarówno pasywnym, jak i aktywnym aktorem na arenie międzynarodowej (Shain, 2010, s. 131–132). Aktywnym przede wszystkim poprzez możliwość wpływania na kształt polityki zagranicznej państwa pochodzenia, na jego sytuację wewnętrzną, ale także na rozwój relacji pomiędzy ojczyzną a krajem, w którym żyje dana diaspora.

* * *

Chciałabym na wstępie podkreślić, że w prawodawstwie czarnogórskim dotyczącym diaspery, stosuje się zamiennie głównie dwa terminy „dijaspora” oraz „iseljieništvó”. Często sami politycy czarnogórcy wskazują na to, że nie dostrzegają zbyt wielkiej różnicy pomiędzy tymi dwoma terminami (Destanović, 2017). Jednak od pewnego czasu członkowie diaspery czarnogórskiej apelują o wprowadzenie zmian i posługiwanie się jednym terminem: „dijaspora”. Ich zdaniem bowiem pojęcie diaspery określa tą część ludzi, którzy są obywatelami Czarnogóry (posiadają dowód osobisty, paszport lub inny dokument tożsamości) oraz uznają Czarnogórę za swoją ojczyznę (miejsce pochodzenia), której chcą pomagać, współtworzyć ją, a także powrócić do niej. Natomiast „iseljienik” oznacza jedynie te osoby, które mają pochodzenie czarnogórskie, ale zrzekły się obywatelstwa i są skoncentrowane na tym, aby żyć w tym państwie, którego obywatelstwo otrzymały (Destanović, 2017).

Kierując się stanowiskiem diaspery czarnogórskiej, w niniejszym tekście słowo „iseljieništvó” będzie tłumaczone jako diaspora, z zachowaniem w nawiasie oryginalnej nazwy. Błędne byłoby użycie terminu

„migracja”, ponieważ występuje on w prawodawstwie czarnogórskim w szerszym kontekście i oznacza również osoby przybywające do Czarnogóry z innych państw.

Czarnogórska diaspora

Historia emigracji i kształtowania się diaspor z ziem czarnogórskich jest długa, podobnie jak całego regionu Bałkanów¹. Można wyszczególnić przynajmniej kilka różnych fal migracji, obserwowanych na przestrzeni dziejów. Milan Vukčević wyróżnił sześć okresów w historii emigracji czarnogórskiej:

- 1) od końca XV w. do końca XVIII w. – w czasie, gdy nie istniały jeszcze ukształtowane instytucje władzy państwowej. Głównymi miejscami, do których udawali się emigranci była Austria i Republika Wenecji. Część mieszkańców ziem czarnogórskich przenosiła się na ziemie tureckie, Dalmacji, Istrii, Bośni i Hercegowiny oraz w okolice Kotoru;
- 2) od końca XVIII w. do lat 30. XIX w. – kierunki emigracji były podobne. Część udaje się również do Serbii, Rosji i do Stanów Zjednoczonych;
- 3) od ogłoszenia Księstwa Czarnogóry (1852 r.) do 1878 r. – mieszkańcy tych ziem emigrowali głównie w poszukiwaniu pracy, udając się do Konstantynopola, Stanów Zjednoczonych oraz terytorium dzisiejszego Egiptu, gdzie podejmowali pracę przy budowie Kanału Sueskiego. Kontynuowana była emigracja do Austrii, Włoch, Rosji czy Serbii;
- 4) od 1878 do 1914 r. – zwiększenie liczby emigrantów, głównie udających się do państw Europy Zachodniej, do Stanów Zjednoczonych, ale także do Ameryki Południowej i na Bliski Wschód;
- 5) okres I wojny światowej oraz międzywojenny – charakteryzuje się liczną emigracją polityczną. Wiele osób niezgadających się na przyłączenie Królestwa Czarnogóry do państwa SHS (Królestwo Serbów, Chorwatów i Słowenów) decyduje się na opuszczenie kraju. W tym okresie następuje również łączenie się czarnogórskiej diaspor z powstającą wówczas diasporą jugosłowiańską, a głównym krajem docelowym emigracji stają się Stany Zjednoczone;

¹ Więcej na temat historii diaspory czarnogórskiej, zob. m.in.: Gojnić (1999 i 2002), Rastoder (2000), Miljić (1999), Pejović (2003), Medojević (2012), Stevović (2010), Vukić (2008), Rajović (2011), Stojović (2016), Sredanović (2007).

6) po 1941 r. – głównym kierunkiem emigrantów z Czarnogóry pozostają państwa Europy Zachodniej (Francja, Szwecja, Niemcy, Anglia, Dania) oraz USA i Kanada (Bektesi, 2006, s. 12–15).

Należy dodać, że szczególnie w latach 1965–1973 odbywała się masowa emigracja z Jugosławii (także Czarnogórców), kierowana przez władze państwowe w ramach zawieranych wówczas umów dla „gościnnych pracowników” (niem. *Gastarbeiter*/ang. *Guest worker*) z rządami Niemiec, Austrii, Francji i Szwajcarii (*Montenegro. Migration Profile*, s. 3).

Podział zaproponowany przez Vukčevića należałoby uzupełnić o przynajmniej jeszcze dwa, najnowsze okresy:

7) od 1991 do 2006 r. – od rozpadu Jugosławii aż do ogłoszenia niepodległości państwa czarnogórskiego. W tym okresie najczęstszymi miejscami emigracji Czarnogórców były państwa Europy Zachodniej oraz Ameryka Północna (*Analytical Study of Montenegrin Diaspora*, s. 4);

8) po 2006 r. – okres najnowszy, po ogłoszeniu przez Czarnogórę niepodległości. Wówczas to Serbia stała się krajem, do którego udaje się znacząca liczba mieszkańców Czarnogóry (*Analytical Study of Montenegrin Diaspora*, s. 4).

Dokładna liczba diaspery czarnogórskiej nie jest znana. Jednak, jak przyjmują władze w Podgoricy, może ona liczyć tyle samo, ile liczy obecnie państwo, czyli ok. 620 tysięcy osób (*Analytical Study of Montenegrin Diaspora*, s. 3). Oznaczałoby to zatem, że poza granicami państwa czarnogórskiego istnieje jeszcze jedna „Czarnogóra”, złożona ze wszystkich członków obecnej diaspery. Natomiast Predrag Mitrović, dyrektor Urzędu do Spraw Diaspery (*Uprava za dijasporu*), w wywiadzie udzielonym dla dziennika czarnogórskiego „Pobjeda” powiedział, że poza granicami państwa żyje około 500 tysięcy osób pochodzenia czarnogórskiego (*Van granica*, 2018). Zamieszkują one praktycznie każdą część globu. Są w Kanadzie, w Stanach Zjednoczonych (w Nowym Jorku, Chicago, Detroit, San Francisco), w państwach Ameryki Południowej (w Argentynie), Europie Zachodniej (w Niemczech, Szwajcarii, Szwecji, Francji, Wielkiej Brytanii, Luksemburgu), a także w Turcji, Australii czy w Republice Południowej Afryki. Liczna jest również diaspora czarnogórska żyjąca na terytorium państw bałkańskich. Opierając się na danych pochodzących ze spisów ludności Serbii, Bośni i Hercegowiny, Chorwacji oraz Albanii, Czarnogórcy liczą łącznie około 45 tysięcy (zob. tab. 1). Brakuje danych z Kosowa. Jak zauważa prezydent tego państwa Hashim Thaçi:

„Faktem jest to, że wielu Czarnogórców żyjących w Kosowie, w spisie ludności, określiło się jako Serbowie i wobec tego nie posiadamy dokładnych danych na temat liczby Czarnogórców [...]” (*Crnogorci uskoro u Ustavu*, 2015).

Tabela 1

Liczba Czarnogórców żyjących w państwach sąsiadujących z Czarnogórą

Państwo	Liczba Czarnogórców
Serbia	38 527
Bośnia i Hercegowina	1 883 Federacja BiH – 696 Republika Serbska – 1156 Dystrykt Brčko – 31
Chorwacja	4 517
Kosowo	brak danych
Albania	366
Łącznie	45 293

Źródło: Opracowanie własne na podstawie spisów ludności poszczególnych państw.

Parlament czarnogórski, przyjmując pierwszą ustawę regulującą kwestie związane z współpracą z diasporą, zdefiniował niezwykle szeroko ten termin. Mianowicie diasporę czarnogórską („dijaspora Crne Gore”/ „crnogorsko iseljništvo”) tworzą:

- wszyscy obywatele Czarnogóry, którzy żyją za granicą;
- a także ci wszyscy, którzy traktują Czarnogórę jako swoją ojczyznę;
- którzy utożsamiają się z Czarnogórą, definiując ją poprzez wykorzystanie kategorii państwowości, kultury i cywilizacji (Zakon o saradnji, 2015, s. 4).

Bez względu na to czy:

- posiadają obywatelstwo czy też nie;
- są członkami pokoleń migrantów;
- żyją w regionie, dalszej okolicy czy za oceanem;
- są Czarnogórcami (mając na uwadze narodowość czy etniczność);
- są członkami narodów lub mniejszości żyjących w Czarnogórze (Zakon o saradnji, 2015, s. 4).

Do diaspory czarnogórskiej zalicza się również tych, którzy starają się chronić Czarnogórę jako państwo demokratyczne i obywatelskie,

a także umacniają czarnogórską tożsamość państwową (Zakon o saradnji, 2015, s. 4).

Należy dodać, iż po raz pierwszy w tej ustawie zawarto zapis mówiący o tym, że od tej pory w prawodawstwie Czarnogóry będzie stosowany termin „iseljenci” zamiast „diaspora”. We wcześniejszych dokumentach te dwa terminy stosowano zamiennie. Brakuje jednak wciąż informacji o tym, czy owe pojęcia są synonimiczne, a jeśli nie, czym się od siebie różnią.

Kształtowanie relacji państwo–diaspora

Proces uprawomocnienia relacji pomiędzy Czarnogórą a diasporą został zapoczątkowany wraz z powstaniem niepodległego państwa czarnogórskiego. Przed uchwaleniem stosownej ustawy władze czarnogórskie zdecydowały się na stworzenie odpowiednich instytucji (*Strategija saradnje sa...*, 2015). Mianowicie 11 maja 2012 r. powołano do życia Komisję ds. Stosunków Międzynarodowych i Diaspory (*Odbor za međunarodne odnose i iseljenike* – wcześniej noszącej nazwę Komisji ds. Stosunków Międzynarodowych i Integracji Europejskiej (*Odbor za međunarodne odnose i evropske integracije*). To parlamentarne ciało odpowiedzialne jest za pogłębianie współpracy z diasporą. Przedkłada ono propozycje ustaw i innych dokumentów prawnych w tym zakresie. Działa również w celu promowania praw członków diaspory czarnogórskiej. Ma także za zadanie rozwijanie międzyparlamentarnej współpracy pomiędzy tymi państwami, w których żyje czarnogórska diaspora (*Strategija saradnje sa...*, 2015). Należy dodać, że Komisja 26 listopada 2013 r. przyjęła „Platformę o współpracy Komisji ds. Stosunków Międzynarodowych i Diaspory z Czarnogóry (*Platformu o saradnji Odbora za međunarodne odnose i iseljenike sa iseljenicima iz Crne Gore*) (*Platforma o saradnji*, 2013), w której zostały opisane określone działania, jakie powinny zostać podjęte przez ową Komisję.

Kolejnym krokiem było utworzenie 1 października 2013 r. Urzędu do Spraw Diaspory – organu działającego w ramach Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Integracji Europejskiej. Urząd ten kontynuuje działania prowadzone wcześniej przez Centrum do Spraw Diaspory (*Centar za iseljenike*). Zgodnie z obowiązującym od 2015 r. prawem Urząd do Spraw Diaspory odgrywa rolę głównej instytucji odpowiedzialnej za kształtowanie współpracy z diasporą.

Rok później, tj. 20 listopada 2014 r., rząd przedstawił propozycję Ustawy o współpracy Czarnogóry z diasporą (*Predlog Zakona o saradnji Crne Gore sa iseljenicima*). Została ona przyjęta przez parlament i podpisana przez prezydenta w kolejnym roku. Zatem najważniejszym dokumentem, który reguluje relacje państwa czarnogórskiego z diasporą, jest „Zakon o saradnji Crne Gore sa iseljenicima” (*Ustawa o saradnji sa iseljenicima*) (Zakon o saradnji, 2015). W ten oto sposób, po raz pierwszy w historii, Czarnogóra zaczęła kształtować ramy prawne współpracy ze swą diasporą.

Jeszcze przed samym przegłosowaniem ustawy (4.06.2015 r.) rząd czarnogórski przyjął „Strategię współpracy z diasporą na lata 2015–2018” (*Strategija saradnje sa iseljenicima za period 2015–2018*) oraz „Plan działań w zakresie realizacji Strategii na rok 2015” (*Akcioni plan za realizaciju Strategije za 2015. godinu*) i lata 2016–2018 (*Akcioni plan za realizaciju Strategije za period 2016–2018*). Warto dodać, że strategia ta stanowi kontynuację strategii przyjętej w grudniu 2010 r. (*Strategija saradnje sa diasporom za period 2011–2014 godina*).

Za priorytetowe cele strategii uznano:

- ochronę tożsamości kulturowej (języka, tradycji, kultury);
- ochronę tożsamości państwowej i przynależności do Czarnogóry;
- wzmacnianie współpracy w dziedzinie nauki i sportu;
- przekazywanie informacji diasporze oraz przybliżanie jej do Czarnogóry;
- ochronę praw i sytuacji członków diaspery;
- rozwijanie partnerstwa w obszarze gospodarki (*Strategija saradnje 2015–2018*, 2015, s. 7–14).

Troska o diasporę stanowi część zarówno wewnętrznej, jak i zagranicznej polityki państwa czarnogórskiego. Czarnogóra stara się, aby stworzyć i rozwinąć niezbędne warunki do włączania diaspery w społeczne, gospodarcze i polityczne życie państwa (art. 4, Zakon o saradnji, 2015). Współpracę tę kształtuje rząd, realizuje zaś Urząd, a także inne organa władzy państwowej. To rząd przyjmuje Strategię oraz poszczególne plany działań. Natomiast za realizację zapisów zawartych w tych dokumentach odpowiedzialny jest Urząd do Spraw Diaspery wspierany przez MSZ Czarnogóry. W wypełnianie poszczególnych punktów Strategii zaangażowana jest również Rada ds. Współpracy z Diasporą (art. 13, Zakon o saradnji, 2015). W jej skład wchodzi zarówno przedstawiciele diaspery, jak i pracownicy organów władzy centralnej, lokalnej oraz innych instytucji (art. 15, Zakon o saradnji, 2015) (zob. tab. 2).

Tabela 2

Liczba przedstawicieli diaspery w Radzie z poszczególnych państw

Nazwa państwa	Liczba przedstawicieli diaspery
Serbia, Bośnia i Hercegowina, USA oraz Turcja	3
Argentyna, Niemcy, Chorwacja, Luksemburg	2
Chile, Paragwaj, Urugwaj, Wenezuela, Boliwia, Brazylia, Gwatemala, Meksyk, Panama	2
Albania, Macedonia, Kosowo, Słowenia, Włochy, Szwajcaria, Dania, Kanada, Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, Szwecja	1
Rosja, Austria, Ukraina	1
Australia, Nowa Zelandia, Republika Południowej Afryki	1
Cypr, Belgia	1
Francja, Hiszpania	1
Norwegia, Holandia, Finlandia	1
Pozostałe państwa	1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Artykuł 16 Ustawy o współpracy Czarnogóry z diasporą.

Zgodnie z zapisami ustawy, Rada ds. Współpracy z Diasporą powinna zbierać się przynajmniej raz do roku. Ostatecznie 27 września 2016 r. zostało zorganizowane pierwsze posiedzenie. Wziął w nim udział m.in. ówczesny premier Milo Djukanović. Podczas wygłoszonego z tej okazji przemówienia stwierdził, że ustanowienie Rady nie oznacza jedynie wypełnienia prawnego obowiązku, ale jest też oznaką szacunku wobec przodków (*Formiran Savjet za saradnju*, 2016). Podziękował on także całej diasporze za jej wkład w uzyskanie przez Czarnogórę niepodległości.

Większością głosów na pierwszego przewodniczącego Rady wybrano Nenada Popovicia z Niemiec. Natomiast wiceprzewodniczącymi zostali: Boris Popivoda z Macedonii, Edin Latić z Luksemburga, Ruždija Jarović ze Stanów Zjednoczonych oraz Martin Junčaj ze Szwajcarii (*Održana konstitutivna sjednica*, 2016). Dokonano także wyboru kierowników poszczególnych komitetów wchodzących w skład Rady (zob. tab. 3).

Na inauguracyjnym posiedzeniu Rady podjęto również decyzję dotyczącą środków budżetowych przeznaczonych na finansowanie różnych projektów i programów, które planuje rząd w celu zrealizowania w pełni przyjętej Strategii z 2015 roku. Wśród nich znalazło się m.in. wydawanie publikacji diaspery, stworzenie pełnej bazy diaspery czarnogórskiej, a także otwarcie punktu informacyjnego dla członków diaspery (*Održana konstitutivna sjednica*, 2016). Warto dodać, że w ustawie tej zapisano ko-

nieczność organizowania raz do roku manifestacji z okazji „Dni Diaspory” (*Dani iseljenika*) (art. 35).

Tabela 3

Lista komitetów wchodzących w skład Rady ds. Współpracy z Diasporą

Przewodniczący	Nazwa Komitetu
Mirko Zečević	Komitet ds. Wzmacniania Kulturowej oraz Państwowej Tożsamości
Milorad Nikčević	Komitet ds. Nauki i Edukacji
Dejan Šestović	Komitet ds. Sportu
Sabrija Vulić	Komitet ds. Informacji
Mihailo Mandić	Komitet ds. Ochrony Praw i Sytuacji Diaspory
Refik Radončić	Komitet ds. Partnerstwa Gospodarczego
Mirza Redžić	Komitet ds. Europejskiej i Euroatlantyckiej Integracji
Vladislav Popović	Komitet ds. Kwestii Prawnych
dr Slobodan Drakić	Komitet ds. Zdrowia i Ochrony Zdrowia
Emira Mustajbašić Ličina	Komitet ds. Równouprawnienia
Aleks Rohas Božović	Komitet ds. Promowania Wspólnoty Czarnogórskiej na Świecie

Źródło: Opracowanie własne.

Pierwsze obchody zorganizowano 31 lipca 2017 r. w Petnjici, niewielkim mieście, położonym na północnym wschodzie państwa. Z tej okazji wręczono nagrody dla członków diaspory oraz stowarzyszeń przez nią utworzonych. Na uroczystości obecni byli najważniejsi politycy czarnogórscy, w tym premier Duško Marković, były premier i prezydent M. Djukanović, a także ministrowie, posłowie, ambasadorowie i przedstawiciele władz lokalnych oraz diaspor (*Dan iseljenika u Petnjici*, 1.08.2017).

W kolejnym roku (28 lipca 2017 r.) odbyło się drugie posiedzenie Rady. Z tej okazji zaproszeni do udziału w obradach zostali m.in. dyrektor Urzędu do Spraw Diaspory Predrag Mitrović, książe Nikola Petrović, prezydent państwa Filip Vujanović i minister spraw zagranicznych Czarnogóry Srđan Darmanović (*Održana druga sjednica*, 1.08.2017). Książe podkreślił, że to diaspora łączy Czarnogórę ze światem. Ponadto zapowiedział udział Fundacji Petrović w finansowaniu różnych projektów, które mają na celu niesienie pomocy i wsparcia nie tylko mieszkańcom kraju, ale także diasporze (*Održana druga sjednica*, 1.08.2017). Prezydent natomiast zwrócił uwagę na możliwość rozwoju współpracy z członkami diaspory, która pomogłaby w pozyskiwaniu nowych inwestorów do Czarnogóry (*Održana druga sjednica*, 1.08.2017). Należy również do-

dać, że Rada przedłożyła wówczas rządowi konkretne propozycje działań w zakresie pogłębiania relacji z diasporą, np.:

- utworzenia centrów kultury w tych państwach, gdzie żyje znacząca liczba emigrantów;
- utworzenia Muzeum Czarnogórskiej Emigracji;
- ustanowienia specjalnego funduszu, z którego byłyby finansowane stypendia dla młodych i utalentowanych studentów;
- utworzenia „Szkoły języka Czarnogórskiego”;
- wprowadzenia poprawek do ustawy dotyczących obywatelstwa Czarnogórskiego;
- poprawy sytuacji do inwestowania w kraju;
- podjęcie działań w celu zdobycia międzynarodowego kodu dla języka Czarnogórskiego (udało się to zrealizować w grudniu 2017 r.) (*Međunarodna kodifikacija crnogorskog*, 13.12.2017);
- podpisanie protokołów o współpracy w zakresie zdrowia z instytucjami medycznymi działającymi w tych państwach, gdzie żyją eksperci medycyjni pochodzenia Czarnogórskiego (*Održana druga sjednica*, 1.08.2017).

Mniej więcej w tym samym czasie doszło do kolejnych zmian instytucjonalnych. Mianowicie w lipcu 2017 r. zdecydowano o włączeniu Komisji w obręb działań Urzędu w celu skoordynowania polityk oraz synchronizacji prowadzonych działań w tym zakresie (*Uključiti Odbor u aktivnosti*, 21.07.2017).

W najbliższej przyszłości możliwe jest także dokonanie zmian w samej ustawie regulującej współpracę pomiędzy państwem a diasporą. Pomysł ten ogłosił dyrektor Urzędu ds. diaspyry Mitrović podczas oficjalnego spotkania z Esadem Rastoderem, przewodniczącym Związku Boszniaków Czarnogóry w Nowym Jorku. Rastoder zwrócił szczególną uwagę na bierność w działaniu Rady ds. Współpracy z Diasporą (*Mijenjanje zakon*, 6.10.2017). Powstał już również projekt zmian (*Predlog zakona o izmjenama i dopunama zakona o saradnji Crne Gore sa iseljenicima*). Publiczne dyskusje na temat wprowadzenia zmian do ustawy odbyły się jak dotychczas z przedstawicielami diaspyry w Bośni i Hercegowinie, w Chorwacji, w Serbii, w USA, w Niemczech oraz w Luksemburgu (*Javne rasprave*, 21.11.2017).

Warto zauważyć, że wszyscy najważniejsi politycy Czarnogórcy wskazują na konieczność wzmocnienia współpracy z członkami diaspyry. Jak twierdzi prezydent Czarnogóry, diaspora powinna się jeszcze bardziej zaangażować w sprawy swojej ojczyzny. Odgrywa ona bowiem niezwykle ważną rolę w promowaniu państwa na arenie międzynarodowej i jest

w stanie uczynić wiele na rzecz jego rozwoju. Co więcej, minister spraw zagranicznych Darmanović wskazuje na cenne doświadczenie zdobywane latami przez diasporę, z którego należałoby skorzystać (*Iseļjēnici da ulažu*, 28.07.2017). Natomiast książkę Nikola Petrović podkreśla poczucie solidarności, które od wieków łączy państwo z diasporą i konieczność dalszej współpracy na rzecz znalezienia równowagi społeczno-gospodarczej kraju (*Iseļjēnici da ulažu*, 28.07.2017).

Rzeczywiście działalność diaspory przekłada się zarówno na społeczną, jak i gospodarczą sytuację państwa. Mianowicie, zgodnie z najnowszymi danymi, czarnogórska diaspora przesyła do Czarnogóry ok. 500 milionów euro rocznie (*Crnoj Gori dijaspora*, 2.01.2018). Co więcej, ma ona stanowić niejako „most” łączący Czarnogórę z innymi państwami. Jednak jak wskazują członkowie diaspory, konieczne jest najpierw nadanie im praw wyborczych. Prawo do wzięcia udziału w wyborach w Czarnogórze mają bowiem jedynie osoby posiadające obywatelstwo czarnogórskie, które ukończyły 18 rok życia. Ponadto muszą one zamieszkiwać na terytorium Czarnogóry przez okres dwóch lat przed wyborami. Tego jednak warunku członkowie diaspory nie są w stanie spełnić. Warto dodać przy tym, że zapis nie jest zgodny z zapisami prawa międzynarodowego, na co już niejednokrotnie uwagę zwracały zarówno Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE), jak i Komisja Wenecka (OSCE, 2017, s. 8).

Podsumowanie

Państwo czarnogórskie od kilku lat podejmuje konkretne działania na rzecz wzmocnienia relacji ze swoją diasporą. Jeszcze przed przyjęciem ustawy, regulującej ramy prawne współpracy z diasporą, powołano do życia instytucje, które mają za zadanie realizowanie polityki rządu w stosunku do licznej diaspory. Pierwszym zatem krokiem ku budowaniu tychże relacji było ustanowienie Komisji ds. Stosunków Międzynarodowych i Diaspor (2012 r.). Jest to główne ciało odpowiedzialne za pogłębianie współpracy z diasporą. Następnie został utworzony Urząd do Spraw Diaspory (2013 r.). Wreszcie w 2015 r. przyjęto ustawę o współpracy Czarnogóry z diasporą. Dokument ten w sposób całościowy, po raz pierwszy w historii, ustanowił ramy prawne relacji państwo–diaspora. Przyjęto również stosowne strategie oraz plany działań z zakresie ich realizacji.

Tego rodzaju działania, podjęte przez polityków czarnogórskich, należy uznać za odpowiedź państwa na wygłaszane przez wiele lat postulaty dia-

spory, która twierdziła, że Czarnogóra nie jest nią zainteresowana – nie prezentowała bowiem konkretnych propozycji, w jaki sposób zamierzała włączyć diasporę w obręb swojej polityki (Nikolić, 2013). Członkowie diaspory niejednokrotnie zwracali uwagę na to, że władze w Podgoricy skutecznie wykorzystywały jej członków w czasie trwania referendum niepodległościowego (2006 r.), a potem już o nich zapomniały (*Tuđina teža*, 30.11.2009).

Tworzenie jednak samych instytucji nie powinno być jedynym sposobem na kształtowanie przez państwo relacji z diasporą. W celu faktycznego pogłębienia stosunków i uznania podmiotowości diaspory, niezbędne wydaje się być spełnienie podstawowego żądania, powtarzanego nieustannie przez diasporę, czyli nadanie jej praw wyborczych. Należy przypuszczać, iż w dłuższej perspektywie czasu, mogłoby to przełożyć się na jeszcze głębsze zacieśnianie wzajemnych stosunków, co równocześnie skutkowałoby obopólnymi korzyściami. Prowadzona przez nią działalność na arenie międzynarodowej mogłaby pomóc w promowaniu interesów Czarnogóry oraz uczynić wiele na rzecz rozwoju państwa. Tym bardziej, że jak wynika z badań, działania podejmowane przez diasporę przekładają się pozytywnie zarówno na społeczną, jak i gospodarczą sytuację państwa czarnogórskiego.

Bibliografia

- Akcioni plan za realizaciju Strategije za 2015 godinu*, <http://www.skupstina.me/index.php/en/o-nama/saradnja-sa-iseljenicima>, 6 stycznia 2018.
- Analytical Study of Montenegrin Diaspora*, <http://www.ukf.hr/UserDocsImages/Study%20of%20Montenegrin%20Scientific%20Diaspora.pdf>, 6 stycznia 2018.
- Anteby-Yemini L., Berthomière W. (2005), *Diaspora: A Look Back on a Concept*, „Bulletin du Centre de recherches français à Jérusalem”, s. 262–270, <http://bcfrj.revues.org/257>, 8 stycznia 2018.
- Bekteši E. (2006), *Crnogorska dijaspora: zbornik asocijacija crnogorskih iseljenika*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica.
- Brah A. (1996), *Cartographies of diaspora: Contesting identities*, Routledge, London–New York.
- Bruneau M. (2010), *Diasporas, transnational spaces and communities*, w: *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, red. R. Bauböck, T. Faist, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Clifford J. (1994), *Diasporas*, „Cultural Anthropology”, nr 9(3), s. 302–338.
- Cohen R. (1997), *Global Diasporas: An Introduction*, University of Washington Press, Seattle.
- Collyer M. (2014), *A Geography of Extra-territorial Citizenship: Explanations of External Voting*, „Migration Studies”, vol. 2, nr 1, s. 55–72.

- Crnogorci uskoro u Ustavu Kosova*, <http://www.rtcg.me/vijesti/politika/78640/crnogorci-uskoro-u-ustavu-kosova.html>, 14 stycznia 2018.
- Crnoj Gori dijaspora godišnje pošalje oko 500 miliona eura* (2018), <https://www.cdm.me/ekonomija/crnoj-gori-dijaspora-godisnje-posalje-oko-500-miliona-eura/>, 11 stycznia 2018.
- Dan iseljenika u Petnjici – priznanje Bihoru i Bihorcima* (2017), <https://www.radiopetnjica.me/2017/08/01/dan-iseljenika-u-petnjici-priznanje-bihoru-i-bihorcima/>, 15 stycznia 2018.
- Destanović O. (2017), *Javna rasprava o nacrtu zakona o saradnji CG sa iseljenicima*, <http://www.radiopetnjica.me/2017/12/04/javna-rasprava-o-nacrtu-zakona-o-izmjename-i-dopunama-zakona-o-saradnji-cg-sa-iseljenicima/>, 15 stycznia 2018.
- Dufoix S. (2008), *Diasporas*, Berkeley University Press, Berkeley–Los Angeles.
- Formiran Savjet za saradnju sa iseljenicima* (2016), <http://www.rtcg.me/vijesti/dijaspora/142555/formiran-savjet-za-saradnju-sa-iseljenicima.html>, 12 stycznia 2018.
- Gazsó D. (2017), *Diaspora Policies in Theory and Practice*, „Hungarian Journal of Minority Studies”, nr 1, s. 65–87.
- Gojnić V. (1999), *Crnogorci u američkim rudokopima*, Obod, Cetinje.
- Gojnić V. (2002), *Crnogorci u Americi: prve iseljeničke organizacije*, Cid, Podgorica.
- Iseljenici da ulažu u Crnu Goru* (2017), <http://www.rtcg.me/vijesti/dijaspora/173419/iseljenici-da-ulazu-u-crnu-goru.html>, 14 stycznia 2018.
- Javne rasprave povodom predloga zakona o izmjenama i dopunama zakona o saradnji Crne Gore sa iseljenicima* (2017), <http://www.dijaspora.mvpei.gov.me/vijesti/178745/JAVNE-RASPRAVE-POVODOM-PREDLOGA-ZAKONA-O-IZMJENAMA-I-DOPUNAMA-ZAKONA-O-SARADNJI-CRNE-GORE-SA-ISELJENICIMA.html>, 11 stycznia 2018.
- Kovács E. (2017), *Post-Socialist Diaspora Policies: Is There a Central-European Diaspora Policy Path?*, „Hungarian Journal of Minority Studies”, s. 89–109.
- Lainer-Vos D. (2010), *Diaspora-homeland relations as a framework to examine nation building*, „Sociology Compass”, nr 4, s. 894–908.
- Lesińska M. (2015), *Partycypacja polityczna i wyborec diaspory w kraju pochodzenia: przegląd literatury przedmiotu*, Ośrodek badań nad migracjami, http://www.migracje.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2016/06/WP85143_5.pdf, 12 stycznia 2018.
- Medojević S. B. (2012), *Crnogorsko iseljeničtvo između dva svjetska rata: statistički pregled*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica.
- Međunarodna kodifikacija crnogorskog jezika* (2017), <http://www.dijaspora.mvpei.gov.me/vijesti/179522/MEĐUNARODNA-KODIFIKACIJA-CRNOGORSKOJ-JEZIKA.html>, 8 stycznia 2018.
- Mijenjaju zakon o iseljenicima* (2017), <http://www.rtcg.me/vijesti/dijaspora/180307/mijenjaju-zakon-o-iseljenicima.html>, 15 stycznia 2018.
- Miljić M. (1999), *Prilog proučavanju nastanka i djelovanja crnogorske političke emigracije, s posebnim osvrtom na Crnu Goru i dinastiju Petrović Njegoš u emigrantskim publikacijama do 1914. Godine*, w: *Međunarodno priznanje Crne*

- Gore – Zbornik radova sa naučnog skupa, Nikšić 11–12 maj 1998 Godine, Podgorica, s. 477–506.
- Montenegro. *Migration Profile Country perspective. Extended version*, <https://www.google.pl/url?sa=t&rc=tj&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEwj qgsHO9YfZAhVTa8AKHfsTDIIQFggoMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.southeast-europe.net%2Fdocument.cmt%3Fid%3D969&usg=AOvVaw3em5Eiwh9pWEzsw2R2gozd>, 8 stycznia 2018.
- Nikolić O. (2013), *Dijaspora po potrebi: Kako povezati dvije Crne Gore*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/dijaspora-po-potrebi-/24895408.html>, 15 stycznia 2018.
- Održana druga sjednica Savjeta za saradnju sa cg. *Iseljenicima* (2017), <http://senat.me/2-sjednica-savjet-iseljenici-cg/>, 16 stycznia 2018.
- Održana konstitutivna sjednica, *izabrano rukovodstvo Savjeta za saradnju Crne Gore sa iseljenicima* (2016), <https://www.radiopetnjica.me/2017/08/01/dan-iseljenika-u-petnjici-priznanje-bihoru-i-bihorcima/>, 14 stycznia 2018.
- Parliamentary Elections, 16 October 2016 OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report* (2017), <http://www.osce.org/odihr/elections/montenegro/295511?download=true>, 21 stycznia 2018.
- Pejović Đ. D. (2003), *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Centar za iseljenike CG, Podgorica.
- Platforma o saradnji Odbora za međunarodne odnose i iseljenike i iseljenika iz Crne Gore* (2013), http://www.skupstina.me/images/dokumenti/saradnja_sa_iseljenicima/Platforma_scen.PDF, 6 stycznia 2018.
- Popis. Etnička/nacionalna pripadnost, vjeroispovijest, maternji jezik* (2013), <http://www.popis.gov.ba/popis2013/knjige.php?id=2>, 14 stycznia 2018.
- Rajović G. (2011), *Crnogorski iseljenici u Danskoj*, Agencija PC sistem, Beograd.
- Rastoder Š. (2000), *Crnogorski iseljenici u Turskoj, odšteta i potraživanja poslije I svjetskog rata*, „Matica”, (1), Cetinje, s. 227–236.
- Shain Y. (2010), *Kinship and Diasporas in International Affairs*, the University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Sheffer G. (2006), *Diaspora Politics: At Home Abroad*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Sredanović B. (2007), *Crnogorska dijaspora od raspada SRJ do suvereniteta*, MAA, San Francisko.
- Stevović N. (2010), *Crnogorsko iseljeništvo kroz diplomatske arhivske izvore*, Crnogorski kulturni forum, Cetinje.
- Stojović G. (2016), *Crnogorski iseljenici u novom svijetu*, Matica crnogorska, Podgorica.
- Strategija saradnje sa iseljenicima za period 2015–2018* (2015), <http://zakoni.skupstina.me/25saziv/index.php/me/dokumentacija/strategija-saradnje-sa-dijasporom>, 6 stycznia 2018.
- Taylor J., Rubin J., Giulietti C., Giacomantonio Ch., Tsang F., Constant A., Mbaye L., Nejad M., Kruithof K., Pardal M., Hull A., Helligren T. (2014), *Mapping*

- Diasporas in the European Union and United States Comparative analysis and recommendations for Engagement*, https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR600/RR671/RAND_RR671.pdf, 8 stycznia 2018.
- Tuđina teža bez podrške matice* (2009), <http://www.montenegro.org.au/Pobjeda30-nov2009.html>, 19 stycznia 2018.
- Uključiti Odbor u aktivnosti Uprave za diasporu* (2017), <https://www.cdm.me/politika/ukljuciti-odbor-u-aktivnosti-uprave-za-dijasporu/>, 12 stycznia 2018.
- Van granica živi oko 500.000 Crnogoraca*, <https://www.cdm.me/drustvo/van-granica-zivi-oko-500-000-crnogoraca/>, 28 stycznia 2018.
- Vukić P. (2008), *Migraciona strujanja iz Golije krajem 19. i početkom 20. vijeka: prema sačuvanim pasoškim protokolima*, Državni arhiv, Cetinje.
- Williams N. E. (2018), *Mobilising diaspora to promote homeland and investment: the progress of policy in post-conflict economies*, <http://eprints.whiterose.ac.uk/125309/3/Mobilising%20diaspora.pdf>, 12 stycznia 2018.
- Zakon o saradnji Crne Gore sa iseljenicima (2015), *Službeni list Crne Gore*, broj 47/2015, <http://www.sluzbenilist.me/PravniAktDetalji.aspx?tag=%7BDB842A1D-E0F6-43A5-9B3D-ED583ACC4EFA%7D>, 6 stycznia 2018.

The formation of state-diaspora relations: the example of Montenegro

Summary

The aim of the article is to analyze state-diaspora relations, using Montenegro as an example. The literature on the topic shows a visible lack of thorough studies of this phenomenon. Montenegro is an interesting case, since the number of people living in diasporas is comparable to the total population of the state. The article is divided into four parts. Part one presents theoretical consideration of the diaspora, as well as the state-diaspora relations. Part two features a brief characterization of the diasporas in Montenegro, its history and migration directions. Part three is an analysis of relations between Montenegro and the diaspora. Particular attention is given to the process of institutionalization of these relations. The article ends with conclusions.

Key words: studies of diasporas, Montenegro, the Montenegrin diaspora, diaspora-state relations, the Balkans